



La Bolsena medieval, coronada per les torres de la Rocca Monaldeschi della Cervara.

Bolsena, el cor d'Etrúria

Mariàngela Vilallonga

A Itàlia, i molt especialment a Roma, es preparen per al Jubileu de l'any 2000: arreglen carreteres, restauren edificis, netegen façanes i sobretot esperen la visita de centenars de milers de persones, atretes no tant per les indulgències plenàries que l'Església concedeix en aquestes ocasions extraordinàries que es repeteixen cada cinquanta anys, com per l'excusa de fer el viatge a Roma, amb tot el ventall de possibilitats que això significa. Abans, però, que tots els mitjans de comunicació bombardegin la població amb missatges que converteixin el Jubileu en la gran festa dels *mass media* de mig món, els estudiosos es reuneixen per estudiar la història del Jubileu i el significat del viatge a Roma al llarg dels segles.

Va ser per aquest motiu que els dies 23, 24 i 25 de gener de 1998, estudiosos d'arreu

d'Europa ens vam reunir, convocats per l'Associació *Roma nel Rinascimento*, la *Università degli Studi della Tuscia* (amb seu a Viterbo) i el *Comune di Bolsena*, en un *Convegno-Seminario* a la ciutat de Bolsena, a la riba del llac del mateix nom i al bell mig d'Etrúria.

Sota el títol *In viaggio per Roma. Fonti, percorsi, religiosità e immaginario nel viaggio a Roma nel Medio Evo*, el congrés s'acollia a un projecte científic del professor Massimo Miglio i va ser coordinat per Myriam Chiabò i Anna Maria Oliva del *Consiglio Nazionale delle Ricerche*. El congrés va servir per reflexionar en comú sobre el viatge a Roma a l'Edat Mitjana i al Renaixement. Es va estudiar la motivació religiosa del viatge dels pelegrins, però també les altres motivacions dels diversos viatgers que arribaven a Roma cridats per la seva capitalitat espiritual, política, intel·lectual, econòmica o artística.

Fragments del dietari d'un viatge a Roma, sense arribar a Roma, amb l'encàrrec de parlar del viatge a Roma de Jeroni Pau, viatge iniciàtic de l'humanisme català al segle XV.

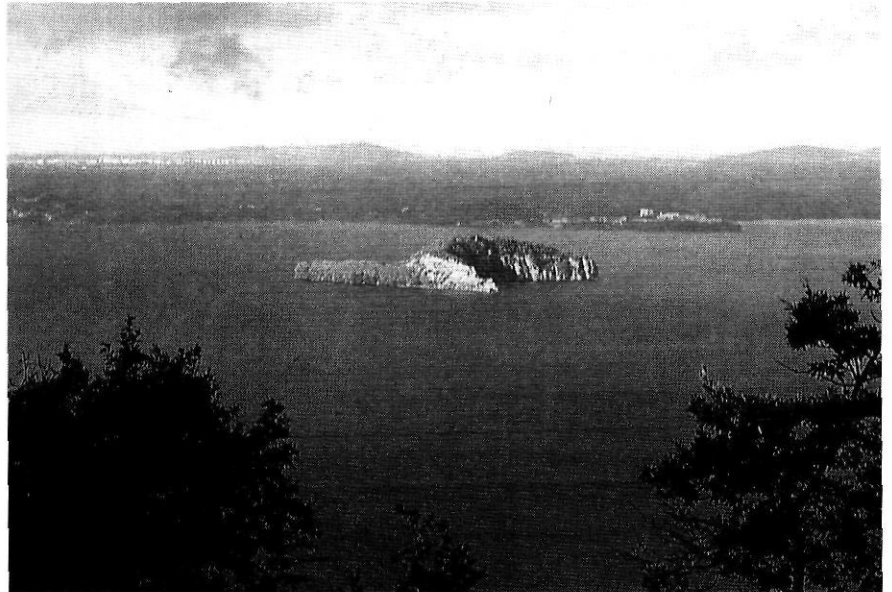


«In viaggio per Roma», tema del congrés.

La via Cassia

Bolsena va ser l'indret escollit pels organitzadors no només per la seva bellesa paisatgística, per la seva riquesa arqueològica, per l'hospitalitat dels seus habitants o perquè forma part de la província de Viterbo, sinó també perquè va ser lloc de pas i d'aturada d'una de les vies més utilitzades per arribar a Roma des de l'antiguitat: la via Cassia.

Sembla que la via Cassia ja era construïda al segle II abans de Crist. En un primer moment va tenir com a funció principal la d'unir l'Etrúria meridional amb Roma, però ben aviat va travessar l'Etrúria sencera, passant per Sutri, Viterbo, Montefiascone, Bolsena, Chiusi, Arezzo, Firenze i Lucca fins a enllaçar amb la via de la costa, la via Aurelia, que es dirigia a Gènova. A l'Edat Mitjana va ser anomenada via Francigena, és a dir la via que portava els francs cap a la ciutat de Roma. La via Cassia va ser transitada per pelegrins i comerciants, clergues i ambaixadors, emperadors i papes, escriptors i pintors, pobres i poderosos. Molts d'ells van deixar



El llac de Bolsena, amb l'isola Bisentina.

constància de les seves impressions del viatge i de l'estada a Roma.

La ciutat de Bolsena es troba situada a poc més d'un centenar de quilòmetres al nord de Roma. Hi arribem per l'autostrada del sol, des de Firenze i sortida Orvieto. La muntanya de pedra que sosté Orvieto s'aixeca davant nostre solemne, grisa, impertorbable. Anem deixant la ciutat enrere mentre el sol del crepuscle encén l'or del cimbori de la catedral, que sobresurt magnífica i esvelta, per sobre dels teulats de la ciutat. El camí a través dels *Colli Volsini* és enrevessat, ple de revolts i de desviacions, però el *lago di Bolsena* s'anuncia ja només a disset quilòmetres. Petites planes verdes, boscos de roures, turonets i vinyes es van succeint davant dels nostres ulls en la tarda d'un dia ventós, que havíem començat a la dolça i càlida *Riviera dei Fiori*, on les mimoses ja tacaven de groc els pendissos vora mar, mentre a la llunyania es perfilaven uns Alps blanquíssims.

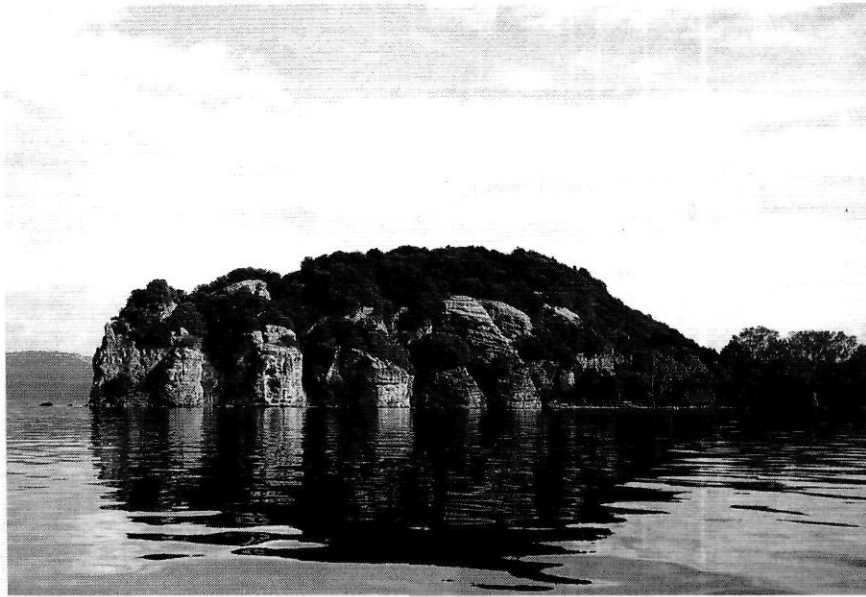
El llac de Bolsena es fa esperar. Hem llegit que es troba a tres-cents metres per sobre del nivell del mar i que amb els seus 114/115 quilòmetres quadrats de superfície és el llac de procedència volcànica més gran d'Europa. I de sobte apareix als nostres ulls, llis i brillant, com un enorme mirall només trencat per dues petites illes rocoses i boscoses: *l'isola Martana* i *l'isola Bisentina*. Oliverars argentats s'estenen per

la carretera sinuosa que ja ens permet entreveure les cases grises de la Bolsena medieval, protegides per la mola quadrada i voltada per quatre torres de la *Rocca Monaldeschi della Cervata*. Deixem unes ruïnes etrusques i romanes a la dreta i entrem a la ciutat. Veiem els rètols dels hotels. El congrés té lloc *Ai Platani* de l'*Hotel Moderno*. Una placeta amb una magnífica porta de pedra rogenca, l'entrada al barri medieval, ens acull. Una llarga i recta avinguda de plàtans s'inicia enfront nostre i les aigües llises del llac es veuen a l'horitzó. A la porta de l'hotel, el porter del congrés ens confirma que hem arribat.

Gastronomia: el peix del llac

Al rebedor i als passadissos per accedir a les habitacions tot són reproduccions de pintures i d'escultures etrusques. Estem al cor de la terra etrusca, el poble d'origen incert i de cultura avançada que va ser aniquilat pels romans. Ens instal·lem i sortim a veure el llac de la vora. El sol es pon darrere dels turons que l'envolten, el cel és d'un roig esplèndid i les aigües es van enfosquint. Fa un fred que talla. L'avinguda de plàtans centenaris ens torna a acompanyar en el camí de retorn.

Ens esperen per assistir a un sopar, ofert pel *Commune di Bolsena*, en un dels restaurants del barri medieval, on es pot degustar la cuina típica de la zona. Bona part de la gastronomia de



L'isola Martana.

Bolsena es basa en el peix que produeix el llac, apreciat des de temps antics. Ja el Dante en va parlar en el cant XXIV, 22-24 del *Purgatori*, quan es troba amb una bona colla de golafres i entre ells el papa Martí IV, del qual diu que és allà per purgar els tips d'anguiles de Bolsena, regades amb bon vi blanc:

... e quella faccia
di là da lui piú che l'altre trapunta
ebbe la Santa Chiesa in le sue braccia:
dal Torso fu, e purga per digiuno
l'anguille di Bolsena e la vernaccia.

Per fer honor al Dante, de primer plat ens porten una mena d'entremès de peixos diversos i amanits de maneres diferents, acompanyats d'un vi blanc deliciós, procedent del poble del costat, Montefiascone. El vi es diu *Est*. *Est! Est!!* El tinent d'alcalde ens n'explica la història. Un noble alemany del segle XII, Ioannes de Fuck, havia encarregat al seu criat que, quan trobés un hostel amb bon vi, escrivís a la porta *Est*, és a dir: «ho és». Quan el bon home va arribar a Montefiascone va trobar que el vi era tan bo que va escriure tres *Est*. Tenia tota la raó. Durant la primera quinzena d'agost cada any se celebra la festa del vi, per commemorar aquest fet.

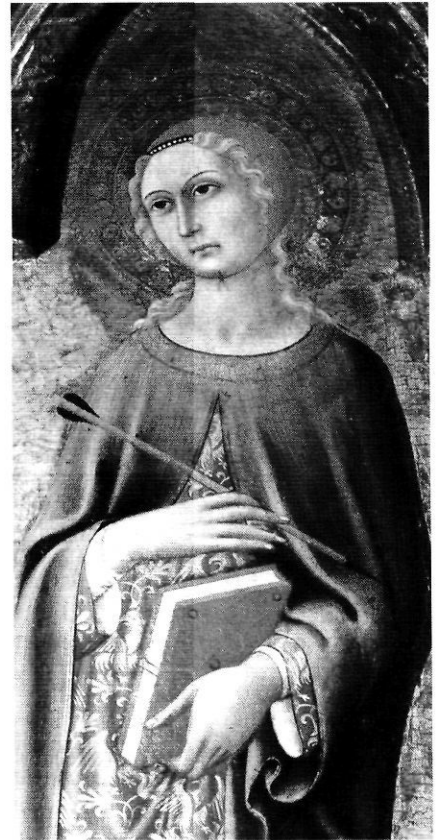
De segon ens porten una «sbroschia», el plat dels pescadors de Bolsena. Es tracta d'un cuinat a mig camí de la sopa de peix i del suquet. El preparen amb talls d'anguila, tenca, i d'altres

peixos del llac, presentats damunt d'una llesca de pa torrat, voltats de patates i amb un fons líquid. El sopar, però, no s'acaba aquí. Un tercer plat ens permet degustar una fritura de peixets. I per postres un pastís de licor.

Etruscs i romans

Bolsena, com quasi totes les ciutats italianes, conserva restes de totes les edats. S'hi poden contemplar, superposats, els nombrosíssims estrats que ha anat deixant la immensa cultura que afeixuga la península itàlica. Restes de l'Edat del Bronze i de l'Edat del Ferro donen pas a nombroses mostres de la civilització etrusca. Els etruscs i la seva llengua encara incompresa, escrita amb un alfabet procedent dels grecs establerts a la colònia calcídica de Cumes, al Sud d'Itàlia, poblaven les terres de la Toscana i del Laci d'avui ja al segle VIII abans de Crist.

Quan l'any 264 abans de Crist els romans van destruir l'antiga ciutat etrusca de Velzna (l'actual Orvieto), els supervivents van establir-se a l'actual Bolsena i així es va fundar *Volturni Novi*, ciutat que apareix documentada en els textos d'autors llatins com Titus Livi, Tàcit, Juvenal o Plini. Properci també es refereix a Bolsena al poema IV, 2, l'elegia dedicada al déu d'origen etrusc Vertumne, del qual es pot veure un antic altar al *Museo Territoriale del Lago di Bolsena*. Al segle IV

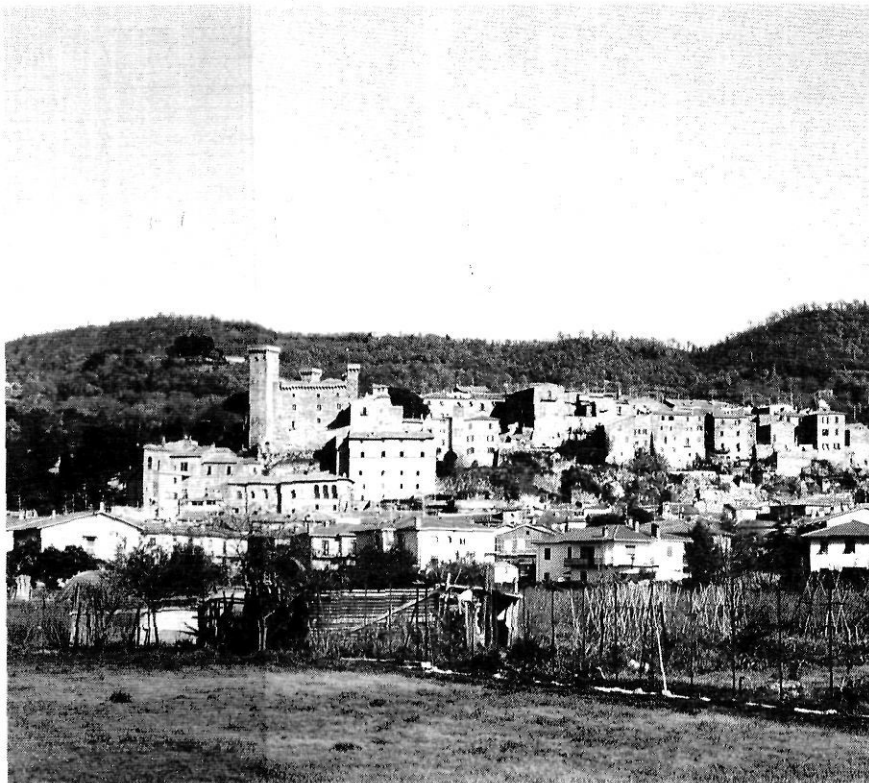


Santa Cristina de Bolsena.

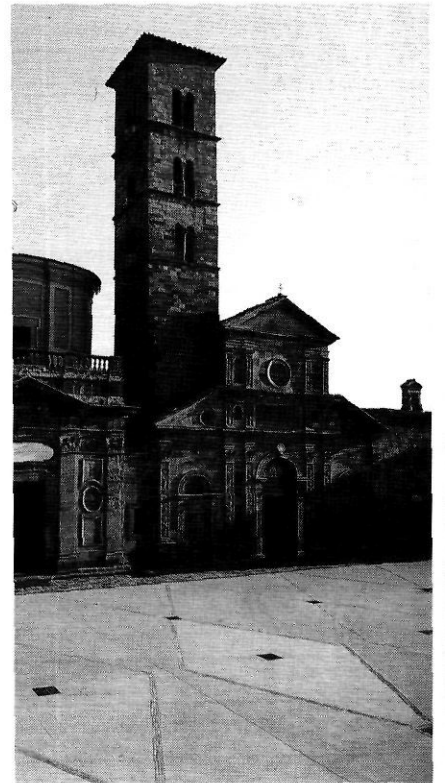
després de Crist, Bolsena era una ciutat florent que va donar fills il·lustres a l'Imperi. Hi va néixer el poeta Aviè, autor de les famoses *Ora maritima*, descripció geogràfica de les costes de la Mediterrània occidental.

Santa Cristina

I al mateix segle IV també hi va néixer una noieta, Cristina, filla d'Urbà, prefecte de la ciutat, i d'una patrícia romana. De ben petita, Cristina va convertir-se a la fe cristiana. El seu pare va voler allunyar-la del cristianisme, però ella cada vegada es refermava més en la seva fe. Com a representant del poder romà, el pare la va sotmetre a martiri i la va empresonar. Ella seguia entossudida en les seves creences. Aleshores el pare, de nit, la va fer portar fins al centre del llac i la va fer llançar a les aigües amb una gran pedra lligada al coll. Miraculosament Cristina va emergir del llac, com un nenúfar, fent servir de barca la mateixa pedra, on van romandre les petjades dels seus peus. Es va presentar davant del seu pare. Aquest, només de veure-



Vista general de Bolsena.



La basílica de Santa Cristina.

la, va morir i va ser portat als inferns per uns dimonis que van sorgir de l'interior de la terra.

El prefecte successor, Dione, va continuar martiritzant la noia que sempre es conservava intacta, tant si la llançaven a l'oli roent, com si la lligaven a una roda. I a més tots aquells que contemplaven els martiris, als quals la sotmetien, es convertien al cristianisme. Un tercer prefecte que succeí l'anterior, mort també a causa de la fortalesa de la noia, la va sotmetre a nous suplicis i finalment va aconseguir que morís crivellada per un núvol de fletxes. La van enterrar a les catacumbes que porten el seu nom. Ben aviat sobre la seva tomba hi van construir un oratori subterrani i després una gran Basílica que al llarg dels segles ha estat ampliada fins a arribar a ser el que avui es pot visitar. Al segle passat es va trobar una urna amb les restes òssies de la noia, que avui es pot contemplar a la nova capella de Santa Cristina a la Basílica del seu nom, al costat de les catacumbes i les diverses capelles que se li han erigit en diferents èpoques.

Santa Cristina és honorada a Bolsena des de fa molts segles amb una processó que trasllada l'estàtua de la

verge i màrtir des de la seva Basílica fins a l'església de Sant Salvador i amb la representació del Misteri de la Santa, una manifestació teatral que es fa a l'aire lliure els dies 23 i 24 de juliol i que recorda els martiris de la noia.

Al mes de gener no hem pogut assistir al Misteri. Però, després de la primera jornada de treball, hem pogut contemplar la façana quatrecentista de la Basílica, obra dels escultors florentins Buglioni, hem pogut passejar pels estrets i humits passadissos de les catacumbes, admirar la fosca pedra relíquia amb les petjades de Cristina, llegir la inscripció del sepulcre, gaudir de la bellesa de les estàtues i dels frescos de la santa o recórrer les diferents capelles amb superposicions d'èpoques diverses, des del paleocristià al segle XIX, passant per l'Edat Mitjana i el Renaixement, ben acompanyats pels experts que amablement ens donaven explicacions precises de tot el que ens mostraven.

El miracle eucarístic

Però la Basílica és coneguda en tot el món cristià per un altre fet: el miracle eucarístic de Bolsena. L'any 1263 va arribar al santuari un capellà,

Pere, que segons la tradició provenia de Praga i pelegrinava a Roma per enfortir la seva fe, ja que tenia dubtes sobre la presència del cos de Crist en la celebració de l'Eucaristia. El sacerdot va pregar devotament davant de la santa, que prenia com a model per haver sabut defensar la seva fe fins i tot en el martiri, i després va dir missa a la *Grotta di Santa Cristina*. En el moment de la consagració, mentre pronunciava les paraules rituals, l'hòstia que tenia sobre el calze va començar a vessar sang. El capellà va córrer a la sagristia i en el recorregut algunes gotes d'aquella sang van tacar el paviment de marbre. Ràpidament es va dirigir a la propera ciutat d'Orvieto, on en aquells moments estava instal·lat el papa Urbà IV, al qual va confessar els seus dubtes i va mostrar el miracle. A partir d'aquell fet extraordinari, Urbà IV va instituir la festa del Corpus i va establir que se celebraria el dijous després de l'octava de la Pentacosta. A l'interior de la Basílica es pot contemplar el reliquiari amb els marbres tacats de sang, l'altar del miracle i una magnífica tela de començaments del vuit-cents, obra del Trevisani, que recorda el miracle.



Un carrer de la ciutat medieval.



El miracle eucarístic de Bolsena.

Les illes del llac i la reina Amalásunta

Les sessions de treball continuen al ritme previst i amb discussions intenses. Havent dinat, abans de les ponències de la tarda, ens escapem a fer un recorregut pels pobles a l'entorn del llac, fins a Marta i Capodimonte, per veure de més a prop les dues illes que emergeixen de les aigües, quasi fantasmagòriques, en aquest migdia boirós de gener. A l'estiu es fan visites guiades a l'isla Martana i a l'isla Bisentina, però a l'hivern el servei no funciona.

L'isla Bisentina ja era habitada en època etrusca. Després de molts avatars, l'illa va passar a ser propietat de la família Farnese a partir de 1400 i va ser utilitzada com a residència estival pels papes del Renaixement. Actualment és propietat de la principessa del Drago que permet visitar les set capelles de l'illa i un convent amb un magnífic claustre i un parc que l'envolta. L'illa, a més, té un microclima especial que fa que a l'hivern hi sojornin multitud d'aus migratòries.

L'isla Martana, en canvi, no té ni una sola edificació, només una petita làpida fixada en un escull rocós que recorda l'assassinat d'Amalásunta, filla

de Teodoric i reina dels gots. L'any 526, a la mort de Teodoric, Amalásunta va assumir la regència fins que el seu fill Atalaric arribés a la majoria d'edat. Protectora de les arts i de les lletres, sàvia i d'ànim viril, com és recordada en les fonts històriques, Amalásunta va ser primer empresonada i després assassinada pel seu cosí Teodat a l'illa Martana, l'any 535, després d'haver-se repartit el regne amb ell.

La ciutat medieval

Al vespre, després de la sessió de la tarda i del sopar, ens tenen preparada una visita al castell medieval de la Rocca Monaldeschi della Cervara, seu del Museu territorial del llac de Bolsena. L'empedrat de la part vella de la ciutat ressona amb els nostres passos. La roba estesa davant de finestres i balcons ens mostra un barri viu encara. Arribem al castell. El museu està estructurat temàticament i per èpoques. Davant dels nostres ulls se succeeixen pedres i joies, atuells i pintures al fresc, inscripcions etrusques i xarxes de pesca, excavacions arqueològiques i tradicions populars. Bolsena no té més de cinc mil habitants, però la riquesa del seu patrimoni monumental, els

seus equipaments culturals i la seva infraestructura turística són un model envejable per a qualsevol ciutat mitjana del nostre país. No gaire diferent de la major part de poblacions de la península itàlica. Sortim a fer un recorregut per damunt de les torres de la fortalesa. La nit és estelada. Al fons, s'endevina més que es veu l'enorme cavitat del llac, com sempre, però ara com un forat fosc gegant. Més enllà espurnegen els llumets dels pobles de l'altra riba. Els turons que protegeixen el llac per la banda contrària ens tanquen l'horitzó. El llac imposa un espai clos, que redueix el món a la mesura de les seves dimensions.

Com que aquest és un viatge d'anada i tornada, encara que voldríem que durés més, ja no ens podem escapar de dir adéu. Anem desfent el camí. La roca d'Orvieto ja em resulta més familiar. Montepulciano, el poble de l'admirat Poliziano, és a tocar. Els xiprers esvelts no ens deixaran d'acompanyar fins a Florència. Després, el mar ens marcarà el camí. La Riviera i la Costa Blava van quedant enrere. I el viatge s'acaba, amb un deix de nostàlgia.

Mariàngela Vilallonga
és professora de llatí.